

Psychoanalytic analysis of the main character of the novel *Saat Baghdad* based on the theory of Jacques Lacan

Abdolahad Gheibi¹, Professor of Arabic Language & Literature- Azarbaijan Shahid Madani University

Mahin Hajizadeh, Professor of Arabic Language & Literature- Azarbaijan Shahid Madani University

Bahman Aghazadeh, Ph.D Student of Arabic Language and Literature, Azarbaijan Shahid Madani University

Vahid Kheiri, Ph.D student of Arabic Language and Literature, Azarbaijan Shahid Madani University

Received: 14-12-2020

Accepted: 10-05-2021

Introduction: Interdisciplinary studies provided the basis for a better understanding of literary texts and made new sciences such as psychology a suitable platform for the analysis of literary works. Jacques Lacan is one of the neo-Freudian psychologists who reviewed Freud's traditional views and combined them with modern linguistics to provide a scientific and accurate method for researching literary texts. He supported Freud's views with a scientific and modern approach and redefined the Freudian theory of unconsciousness with the term "Return to Freud" which caused a great change in psychology. The difference between his work and that of other psychologists was in the combination of Freud's traditional theories with the views of Dossussor's linguistics and Hegel's phenomenology and philosophy. Accordingly, he proposed a new framework for the human subconscious that did not exist in Freud's view. This manifested the transformation and advancement of psychoanalysis, which has become an interdisciplinary study and integrated scientific theory. Therefore, his method is not limited to psychology; rather, it draws on the basic concepts of other sciences, especially linguistics. Lacan, like Freud, has always been a fan of literary works and considers them worth teaching to psychoanalysts. As a result, such a view provides the basis for the psychoanalytic criticism of literary works, especially fiction, and investigates the unknown subconscious world of the characters in the story.

Shahd al-Rawi is a young Iraqi writer who rose to fame with his first long novel *The saat Baghdad*. It was nominated for Booker World Prize for Arabic Novel and attracted critical acclamations. Al-Rawi gave the novel a psychological look by using a new and distinctive narrative method and paying attention to the personality issues and the psychological structure of the characters in the story. This novel is a clear image of the inner world of its characters, especially the main character, i.e., the narrator, who was affected by the devastating consequences of the Gulf War in the 1990s. The novel consists of discrete narratives in which the narrator tells various events during and after the war that happened to him. The discontinuous and episodic structure of the story reflects the anxiety and distress of the main character

¹- Corresponding Author Email: Abdolahad@azaruniv.ac.ir

of the story by reconsidering his past memories. The important role of the childhood is also reflected in his subconscious. Since Lacan examines the structure of the human personality in three separate dimensions, his view can be a suitable theory to show the psychic rupture of the main character of the novel *Saat Baghdad* and to express the fragmentary narrative structure of the story. Therefore, according to Lacan's integrated approach, the psychological damages of the story character should be investigated in the deepest semantic layers of the text of the novel.

Methodology: The present study seeks to psychoanalyze the main character of this novel, the narrator, based on Jacques Lacan's triple theory and to show the reflection of imaginary, symbolic and real areas in his personal and social life.

Results and Discussion: According to the research findings, the main character of the story escapes from everyday reality due to the unfavorable and war conditions in Iraq and drowns in his imaginations in the hope of achieving unity with the mother body. He takes refuge in the world of childhood and dreams and gradually moves away from the symbolic realm and the world of social codes and norms. He also suffers a loss of dignity and loses his connection with real life, thus becoming an isolated and depressed creature.

Conclusion: Considering the psychoanalysis of the main character of the novel *Saat Baghdad* and based on Jacques Lacan's theory of psychological realms, it can be concluded that the formation of the narrator character from childhood and from the Persian Gulf War in 1990 to the US and British invasion in 2003 is similar to the psychological realms of Lacan's theory, which is manifested in the three categories of imagination, symbolism and realism. Due to the conditions of war, this character takes resort to the world of dreams instead of the real world. Moreover, due to his excessive desire for the imaginary realm, a psychotic tendency appears in his behaviors. Examining this novel on the basis of the aforementioned cases makes it evident that the beginning of the symbolic realm, learning of language, acceptance of social norms and father's law cause the narrator's character to be lost and emptied when he tends to the imaginary field to fill this gap. He suffers from a loss of dignity, and unspeakable emotions flow through his mind by language, which remain only in the pre-linguistic stage and do not flow onto his tongue. The narrator depicts these vague states and feelings through the stream of consciousness and inner monologues.

In addition, the narrator or the main character of the story gets familiar with another great person (father) and his relatives, namely Ahmad (Nadia's fiancé) and Farooq (his lover), by entering the symbolic field and learning the language. This is in complete contrast with the other little one, so he sees them as the cause of his separation from the other little one, which prevents him from achieving the sense of security he has gained from being one with mother in the imaginary realm. Thus, the other great person and his relatives become a barrier between the narrator and the other little one. This creates a lot of anxiety and stress for him. As a result, he becomes a shy, depressed and dependent person who feels lonely and abandoned in this world.

Keywords: Psychoanalysis, Theory of psychic realms, Jacques Lacan, Shahd al-Ravi, *Saat Baghdad*.

تحلیل روان‌کاوانه شخصیت اصلی رمان *ساعة بغداد* بر اساس نظریه‌ی ساحت‌های روانی ژاک لاکان

عبدالاحد غیبی^۱، استاد گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان
مهین حاجی‌زاده، استاد گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان
بهمن آقازاده، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان
وحید خیری، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۹/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۲۰

چکیده

«شهد الراوی» نویسنده‌ی جوان عراقی است که با اولین رمان بلند خود یعنی «ساعة بغداد»، شهرت بسیاری کسب کرد، در فهرست نامزدهای جایزه‌ی جهانی رمان عربی بوکر قرار گرفت و توجه منتقدان را به خود جلب کرد. الراوی با به‌کارگیری شیوه‌ی روایی جدید و متمایز و توجه به مسائل شخصیتی و ساختار روانی شخصیت‌های داستان، به این رمان بن‌مایه‌ای روان‌شناسانه بخشید. پژوهش حاضر می‌کوشد با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی و بر اساس نظریه‌ی سه‌گانه‌ی «ژاک لاکان»، به روان‌کاوی شخصیت اصلی این رمان، یعنی راوی آن، بپردازد و بازتاب سه ساحت خیالی، نمادین و واقع را در زندگی شخصی و اجتماعی او نشان دهد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که شخصیت اصلی داستان تحت تأثیر شرایط نامساعد و جنگی عراق از واقعیت روزمره می‌گریزد و غرق در ساحت خیالی می‌شود، در تمنای رسیدن به وحدت، با جسم مادر به دنیای کودکی و رؤیا پناه می‌برد و کم‌کم از ساحت نمادین و جهان‌رمزها و هنجارهای اجتماعی دوری می‌گزیند و دچار ضایعه‌ی حیث واقع می‌شود؛ ارتباط خود را با زندگی واقعی از دست داده، در نتیجه تبدیل به موجودی منزوی و افسرده می‌شود.

کلیدواژه‌ها: روان‌کاوی، ژاک لاکان، نظریه‌ی ساحت‌های روانی، شهد الراوی، ساعة بغداد.

مقدمه

فرویداً به‌عنوان پدر علم روان‌شناسی جدید، نقشی کلیدی در گسترش علم روان‌شناسی ایفا کرد. از میان طرفداران نظریات فروید، کسی که با رویکردی علمی‌تر و به‌روزتر به دفاع از آراء فروید پرداخت، ژاک لاکان^۲ فرانسوی بود که با شعار «بازگشت به فروید»، بار دیگر، نظریه‌ی فروید در مورد ناخودآگاه را بازآفرینی کرد و تحولی عظیم در روان‌شناسی به وجود آورد. تفاوت کار لاکان با دیگر روان‌شناسان، در روش کار او بود که تلفیقی از نظریات سنتی فروید با دیدگاه‌های زبان‌شناسی دوسوسور^۳ و پدیدارشناسی و فلسفه‌ی هگل^۴ است. بر این اساس، او یک چارچوب جدیدی برای ضمیر ناخودآگاه انسان ارائه کرد که در دیدگاه فروید وجود نداشت و این نشان از دگرگونی و پیشرفت علم روان‌کاوی دارد که تبدیل به یک مطالعه‌ی میان‌رشته‌ای و نظریه‌ی علمی تلفیقی شده است. لاکان تشابه بسیاری، میان روان‌کاوی و زبان‌شناسی قائل است و روان‌کاوی را به‌مثابه زبان‌شناسی می‌داند که علم او، خواندن معنی^۵ و رمزگشایی نوشته‌ای است که در معرض دید است (فرضی و زرقانی، ۱۳۸۸: ۱۱۶). بنابراین روش کار او، محصور در روان‌شناسی نیست و از مفاهیم اساسی دیگر علوم، به‌ویژه زبان‌شناسی کمک می‌گیرد. از این‌رو لاکان نیز مانند فروید، همواره از ستایشگران آثار ادبی بوده و این آثار را واجد درس‌هایی برای روان‌کاوان می‌داند (پین، ۱۳۸۰: ۴۱ و حسینی و همکاران، ۱۳۹۷: ۶۴). در نتیجه چنین دیدگاهی، زمینه را برای نقد روان‌کاوانه‌ی آثار ادبی به‌ویژه ادبیات داستانی فراهم می‌آورد و جهان ناشناخته‌ی ناخودآگاه شخصیت‌های داستان را مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد.

«شاهد الراوی» نویسنده‌ی زن جوان عراقی، یکی از نویسندگان صاحب سبکی است که با اولین اثر خود، یعنی رمان «ساعة بغداد»، نظر بیشتر ناقدان را به‌خود جلب نمود. او در این رمان با جسارت، شیوه‌ی روایی تازه و نامأنوسی را به‌کار برده که پیش از این در ادبیات عربی کمتر دیده شده بود. «الراوی» با رفتن به زیر لایه‌های شخصیتی کاراکترهای داستان و سبک بیانی ما بین خیال و واقعیت، فضای جنگی عراق در دهه‌ی ۹۰ میلادی را به‌تصویر می‌کشد و به بیان آثار مخرب این جنگ بر روح و روان عراقی‌ها در قالب گفتگوهای میان شخصیت‌ها و تعریف سرگذشت آن‌ها می‌پردازد. یکی از ویژگی‌های بارز این رمان، تلفیق لهجه‌ی عامیانه‌ی عراقی و زبان فصیح است که سبک روایی «شاهد الراوی» را ممتاز و برجسته‌تر می‌سازد. نویسنده در این رمان، اوضاع فرهنگی، اجتماعی، معیشتی و اعتقادی مردم عراق را با زبانی ساده مطرح می‌کند و با استفاده از کلمات و عباراتی عامیانه، باورهای خرافی مردم عراق را به‌تصویر می‌کشد.

این رمان، تصویری روشن از دنیای درونی شخصیت‌های آن، به‌ویژه شخصیت اصلی یعنی «راوی» می‌باشد که تحت تأثیر پیامدهای مخرب جنگ خلیج، در دهه‌ی ۹۰ میلادی قرار گرفته است. رمان از روایت‌های گسسته‌ای تشکیل شده که «راوی» در آن‌ها، حوادث مختلف دوران جنگ و پس از آن که برایش اتفاق افتاده را بیان می‌کند. ساختار مُقَطَّع و اپیزودیک داستان، باعث شده که با استفاده از بازنگری در خاطرات گذشته‌ی شخصیت اصلی داستان، اضطراب و پریشانی او بازتاب داده شود و نقش مهم دوران کودکی در ضمیر ناخودآگاه وی انعکاس یابد. نویسنده با سبکی سوررئالیستی، فضاهایی ما بین حقیقت و رؤیا می‌آفریند و رمان را از تکه‌های مجزایی می‌سازد که در واقع تصویری از شخصیت اوست و کلیت واحدی ندارد.

با توجه به اینکه دیدگاه لاکان، ساختار شخصیت انسان را در سه بُعد مجزا بررسی می‌کند، بر این اساس می‌تواند دیدگاه و نظریه‌ی مناسبی برای نشان‌دادن گسست موجود در روان شخصیت اصلی رمان «ساعة بغداد» و بیان چندپاره‌بودن ساختار روایی داستان باشد. بنابراین با توجه به رویکرد تلفیقی لاکان، آسیب‌های روانی شخصیت داستان، باید در ژرف‌ترین لایه‌های معنایی متن رمان، واکاوی شود.

اهمیت پژوهش حاضر، در این است که در حیطه‌ی مطالعات بینارشته‌ای قرار می‌گیرد و نشان می‌دهد که می‌توان با تکیه بر روش روان‌کاوی لاکان، به تحلیل ابعاد روانی شخصیت‌های داستانی پرداخت. این جستار سعی دارد تا بر اساس نظریه‌ی ژاک لاکان، به تحلیل روان‌کاوانه‌ی رمان «ساعة بغداد» بپردازد و نمود سه ساحت «خیالی»، «نمادین» و «واقع» را در شخصیت اصلی این داستان را که با عنوان «راوی» معرفی شده، نشان دهد و به این پرسش‌ها پاسخ دهد:

۱. شخصیت «راوی» تا چه اندازه با نظریه‌ی ساحت‌های روانی لاکان مطابقت می‌کند؟
۲. دیگری کوچک و بزرگ در شکل‌گیری شخصیت «راوی» به عنوان سوژه چه تأثیری دارند؟

پیشینه‌ی پژوهش

در مورد تطبیق نظریه‌ی روان‌کاوی لاکان با آثار ادبی مقالات بسیاری نگاشته شده که در اینجا به مهم‌ترین آن‌ها که با موضوع مقاله‌ی حاضر مرتبط است، اشاره می‌شود:

- ۱- اویس محمدی و همکاران در مقاله‌ی «تحلیل کارکرد «زبان و آموزش» استعمارگر در گفتمان پسااستعماری «موسم الهجرة إلى الشمال» بر اساس نظم‌های سه‌گانه‌ی لاکان» (انجمن ایرانی زبان و ادبیات عربی، ش ۴۷: ۱۳۹۷)، بر اساس نظریه‌ی لاکان، به تحلیل نقش زبان بیگانه

در فرآیند از خودبیگانگی مردمان شرقی، به ویژه کشورهای عربی می‌پردازند و بازتاب سه ساحت این نظریه را در ساختار روانی شخصیت اصلی این داستان نشان می‌دهند.

۲- در مقاله‌ی «تحلیل قصیده البحار و الدریش (دریانورد و پارسامرد) بر پایه‌ی نظریه‌ی ژاک لاکان» نوشته‌ی الهه ستاری و مهدی خرمی سرحوضکی، (نقد ادب عربی، ش ۷۵: ۱۳۹۸)، نویسندگان به بررسی بازتاب سه ساحت خیالی، نمادین و واقع نظریه‌ی لاکان در این قصیده می‌پردازند و جستجوی سوژه را برای رسیدن به آن گم‌شده‌ی معروف نشان می‌دهند. در مورد رمان ساعه بغداد با بررسی‌هایی که در پایگاه‌های علمی انجام گرفت، به نظر می‌رسد دو پژوهش انجام گرفته است:

۱- فاطمه بالی و مسعوده فرجانی در پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد خود با عنوان «معرفة الحوارية ومكونات الشخصية في رواية "ساعة بغداد" لشهد الراوي» (۲۰۱۸)، به بررسی شیوه‌های روایی مختلفی که شهد الراوي در این رمان به کار برده می‌پردازند و به کارکرد زبان‌شناسانه‌ی عنصر گفتگو در فرآیند نقل و روایت این داستان اشاره می‌کنند.

۲- در مقاله‌ی «الشخصيات العجائبية في رواية ساعة بغداد لشهد الراوي» (مجلة أبحاث كلية التربية الأساسية، العدد ۲: ۲۰۱۹)، نوشته‌ی عادل محمد و نجم عبدالله، به بررسی بُعد رئالیسم جادویی این رمان پرداخته و ضمن بررسی اتفاقات عجیب و غریبی که در این داستان رخ می‌دهد، به شیوه‌ی روایی نیمه تخیلی این رمان نیز اشاره می‌کنند.

با کاوش در سایت‌های اینترنتی، مجلات و منابع کتابخانه‌ای چنین به نظر می‌رسد که در زمینه‌ی نقد روان‌کاوانه‌ی رمان «ساعه بغداد» بر اساس نظریه‌ی ژاک لاکان پژوهشی صورت نگرفته و جستار حاضر، نخستین پژوهش مستقلی است که بازتاب سه ساحت خیالی، نمادین و واقع را در شخصیت اصلی این رمان بررسی می‌نماید.

خلاصه‌ی داستان

رمان «ساعه بغداد»، وضعیت یکی از محله‌های بغداد را از زمان جنگ اول آمریکا با عراق در سال ۱۹۹۱ میلادی تا جنگ دوم در سال ۲۰۰۳ میلادی به تصویر می‌کشد. حوادث داستان نیز پیرامون شخصیت اصلی داستان می‌چرخد که نویسنده آن را با عنوان «راوی» مشخص کرده است. این داستان مراحل مختلف رشد این دختر را از کودکی تا جوانی و رفتن به دانشگاه توصیف می‌کند و حوادثی که برای او و اهالی محل اتفاق می‌افتد را بیان می‌کند. او دختر نوجوان رؤیاپردازی است که به خاطر ترس از شرایط جنگی، بمباران و قتل و خونریزی، از دنیای واقعی دور شده و در عالم

رؤیا غرق می‌شود. در دوران کودکی و نوجوانی، کاملاً به دوستش «نادیه» وابستگی پیدا می‌کند و میل عجیبی به رؤیاپردازی و به‌یاد آوری خاطرات خوش کودکی در او شکل می‌گیرد، کم‌کم از جهان واقعی خارج شده و از جامعه فاصله می‌گیرد. او پس از ورود به دانشگاه، به تناقضات شدید رفتاری دچار شده و به شخصیتی عاجز و وابسته به دیگران تبدیل می‌گردد که احساس تنهایی و رهاشدگی در این دنیا، به‌شکل ویرانگری در او پدید می‌آید؛ همچنین برخی از موضوعات اجتماعی و آداب و رسوم فرهنگی از جمله ازدواج و معاشرت اجتماعی برایش تبدیل به موضوعاتی غیر قابل هضم شده و دچار روان‌پریشی می‌گردد. در این داستان، صحنه‌ها و حوادث خارق‌العاده و تصاویر عجیب و سوررئالی بسیاری وجود دارد و دقیقاً نمی‌توان مرز خیال و واقعیت را تشخیص داد. شخصیت‌های دیگر داستان، «نادیه»، دوست صمیمی «راوی» که بسیار به هم نزدیک هستند، «احمد»، پسر نوجوانی که عاشق «نادیه» می‌شود و رابطه‌ی عاشقانه‌ای میان آن‌ها شکل می‌گیرد و «فاروق»، پسری که با «راوی» دوست می‌شود و به یک بازیکن معروف فوتبال تبدیل می‌شود، هستند.

تحلیل رمان *ساعة بغداد* بر اساس نظریه‌ی لاکان

ژاک لاکان یکی از روان‌شناسان نافروریدی است که با بازبینی دیدگاه‌های سنتی فروید و تلفیق آن با زبان‌شناسی نوین، شیوه‌ی علمی و دقیقی را برای پژوهش در متون ادبی فراهم آورد. رمان *ساعة بغداد* که شخصیت اصلی داستان آن، از انواع اختلالات روانی رنج می‌برد، بستر مناسبی برای بررسی و تحلیل بر اساس نظریه روانکاوی ژاک لاکان می‌باشد.

ساحت خیالی

در نظریه‌ی لاکان، ساختار شخصیت انسان به سه بخش ساحت خیالی، ساحت نمادین و ساحت واقع تقسیم می‌شود. اولین مرحله‌ی این نظریه «ساحت خیالی^۶» یا «تصویری» است که مربوط به دوران تولد انسان که نوزاد، ادراکی از نفس‌بودگی ندارد و تمایزی میان سوژه و ابرو وجود ندارد، می‌باشد. کودک درمی‌یابد که زندگی‌اش وابسته به وجود مادر است و مادر به نوزاد آرامش روانی و احساس امنیت می‌دهد. در این مرحله کودک، استنباطی گسیخته از خود و اعضای بدنش دارد و تمایزی میان اشیاء پیرامون و وجود خود قائل نیست (Eagleton, 1997: 143). نوزاد در مرحله‌ی ساحت خیالی، کاملاً به مادرش وابسته است و درک او از خود و جهان اطرافش ناقص و با جسم مادر نوعی حس یکی بودن دارد. اما این مرحله، دیری نمی‌پاید و با رشد جسمی کودک، فضای روانی او نیز تغییر و رشد می‌کند. از این‌رو، دنیای تکه‌تکه و چندپاره‌ی نوزاد در «ساحت خیالی»

با ورودش به شش ماهگی تغییر می‌یابد و به مرحله‌ای به نام «مرحله‌ی آینه‌ی^۷» می‌رسد. در این زمان، کودک به ادراکی تقریباً یکپارچه از بدن خود می‌رسد (Lane 2006: 193 & Wright 1998: 100).

در مرحله‌ی آینه‌ای، کودک خود را در آینه می‌بیند، تصویر خود را در آینه تشخیص می‌دهد و با آن همذات‌پنداری می‌کند، اما این تصویر همچنان برای او بیگانه است و با خود او خلط می‌شود (هومر، ۱۳۹۴: ۴). بنابراین درک نوزاد از خود، در این مرحله دچار دگرذیسی شده و از حالت اولیه خارج می‌شود. این احساس، نوعی شادی و نیاز به تأیید دیگران (به‌ویژه مادر) را در کودک پدید می‌آورد و کودک می‌تواند خود را یک نفس دیگری بداند. از این مرحله به بعد، کودک از نظر ذهنی به این تصوّر می‌رسد که به استقلال از مادر رسیده است (مکاریک، ۱۳۸۳: ۲۸۲). بنابراین وابستگی به مادر، آن حس غرور و شادی ناشی از استقلال سراب‌گونه را به حاشیه می‌کشانند و میل به جسم مادر در او رشد می‌کند، اما به حکم اجتماعی بودن انسان، این وابستگی به مادر برای کودک قابل قبول نیست و این اولین ضربه‌ی روحی به کودک است که فقدان را به‌وجود می‌آورد. بر این پایه، احساس فقدان همیشه ناشی از عبور از مرحله‌ی خیالی در سوژه باقی می‌ماند و این فقدان با هیچ اُبژه‌ای جبران نمی‌شود و اگر هم این اتفاق بیفتد، این برآورده شدن، حالتی موقتی است. سوژه برای جبران این فقدان به دنبال «اُبژه‌های دیگری کوچک (مادر)» است که بتواند این خلأ را جبران کند (Lacan, 1968: 179).

حس وابستگی

پیش از شروع جنگ اول آمریکا با عراق، مردم عراق در آرامش به‌سر می‌بردند؛ فضای این کشور آشوب‌زده نبود و مردم گویی در کشتی آرامش زندگی می‌کردند. ولی با یورش آمریکا، این آرامش از بین رفت و تبدیل به ترس و اضطراب شد. به‌دنبال این بی‌نظمی و وحشت، آسایش برای مردمان این سرزمین، تبدیل به رؤیایی دست‌نیافتنی شد. «شاهد الراوی» نیز در رمان «ساعة بغداد»، در قالب سرگذشت شخصیت‌های داستانش به‌ویژه شخصیت اصلی داستان که با عنوان «راوی» شناخته شده، این مسأله را بیان می‌کند و جستجوی بی‌پایان، ولی دست‌نیافتنی «راوی» برای رسیدن به آرامش را به‌تصویر می‌کشد. «راوی»، دختر نوجوانی است که به‌خاطر شرایط جنگی از دنیای واقعیت می‌ترسد، از آن فاصله می‌گیرد و کم‌کم غرق در دنیای خیالی می‌شود و در عالم رؤیا برای خود سرزمینی از آرامش می‌سازد. «راوی» در واقع هنوز نتوانسته از حالت اتحاد با جسم مادر خارج شود و وابستگی به جسم مادر و مهر و محبت و امنیت که از او کسب می‌کرده، در وجودش

باقی مانده و به‌نوعی نهادینه شده است. با وجود اینکه «راوی» از لحاظ جسمی به‌صورت طبیعی و کامل رشد کرده است، ولی از لحاظ شخصیتی رشد چندانی نداشته و از مرحله‌ی یکی‌بودگی با مادر خارج نشده است و هم‌چنان در جستجوی رسیدن به آرامشی می‌باشد که آن را نزد دیگری کوچک، یعنی مادر، می‌جوید. از این‌رو رفتارهایی هم‌چون رفتار دختر بیچه‌هایی را انجام می‌دهد که شدیداً به مادرشان وابسته هستند. او با مادر بزرگش بسیار صمیمی است و میل شدیدی به این دارد که از محبت او، سیراب‌شود، با جسم او آرامش یابد و میل به یکی‌بودن با مادر را برای مقطعی کوتاه، ارضا کند: «سهرت إلی جانبها أتوسل إليها أن تحكي لي قصة، أريد أن أعود صغيرة في حضنها، أريد أن تكرر عليّ أنها أُمي: لقد ولدتك من بطني قبل أن ألد أمك» (الراوي، لاتا: ۱۹۰).

مرحله‌ی آینه

«راوی» پس از رسیدن به سن بلوغ و نوجوانی، شاهد تغییرات فیزیکی و رفتاری در خود است و متوجه این تغییرات و تفاوت وضعیت کنونی‌اش با گذشته می‌شود. او گمان می‌کند که به‌نوعی از استقلال رسیده و خود دارای یک جسم کامل و مستقل می‌باشد که مجزا از جسم مادر است. او گویی به‌نوعی درک و شناخت از خود، جسمش و جهان پیرامونش رسیده و این حس استقلال نوعی شادی در او به وجود آورده و نیازمند تأیید دیگران است. اما ماجرا به همین سادگی نیست و به‌علت میل شدید «راوی» به دنیای تصاویر و رؤیا، این استقلال از مادر، تنها جنبه‌ی ذهنی و درونی دارد و در جهان بیرونی و واقعیت چنین امری برای او رخ نمی‌دهد، با وجود آنکه از لحاظ جسمی و بلوغ جنسی به حد معقول و مناسب رسیده است. او در آینه به خود و جسمش نگاه می‌کند و معنای استقلال و جداسدگی از جسم مادر را می‌بیند، ولی حس شرم و خجالت نشان می‌دهد که او هنوز از لحاظ ذهنی به جسم مادر وابسته است و آن حس اعتماد به نفس لازم برای تشکیل یک وجود کاملاً مستقل از هر جسم و هر دیگری را ندارد: «غسلت وجهي ووقفت أمام المرأة، فرصت خدي الأيمن من أجل أن يصبح وردياً، بالفعل ظهرت بقعة وردية صغيرة واختفيت في الحال، ابتعدت للمرة الأولى عن المرأة لأترك مسافة مناسبة، نظرت إلى جسدي بخجل، ثم التفتُ يميناً ويساراً لأتأكد من أن أحداً من أهلي لا يراني، بللت شعري بالماء قليلاً و سرحته بيدي ونظرت في المرأة نظرة خاطفة وخرجت إلى باب البيت من دون أن أفكر، رأيت فاروق من بعيد وابتسمت له، حاول أن يقترب مني ليقول شيئاً، لكنني تركته ودخلت من دون أن أغلق الباب» (الراوي، لاتا: ۶۸).

ساحت بی‌نظمی و طبیعت

در این دوره، شخص شناخت عمیقی از پیرامون خود ندارد و نمی‌تواند به خوبی میان خود (سوژه) و دیگری (اُبژه) تمایز قائل شود. «راوی» تحت تأثیر شرایط نابسامان جنگی و محدودیت‌هایی که برای او و هم‌وطنانش ایجاد شده، از لحاظ روحی و روانی تحت فشار روانی قرار می‌گیرد. وی برای فرار از این فشار روانی جانکاه، به رؤیایپردازی روی می‌آورد و در این امر تا جایی زیاده‌روی می‌کند که برخی مواقع، ارتباطش با جهان بیرون و محسوس به‌طور کامل قطع می‌شود، از واقعیت می‌گریزد و هرچه بیشتر به وهم و خیال علاقمند می‌گردد. او در حالتی معلق میان تصاویر زیبا و فریبنده‌ی ساخته‌ی ذهنش و جهان واقعیت لبریز از تلخی آوارگی و زشتی جنگ و محرومیت، قرار می‌گیرد. در نتیجه او به دنیای ایماژها روی می‌آورد، شناختش را آگاهانه از جهان پیرامونش کم می‌کند و در رؤیا، آن آرامش ناشی از اتحاد با جسم مادر را بازنمایی می‌کند: «أرى الأشياء من بعيد، والأشياء التي لا أراها أتخيلها، وإذا أردتم الحقيقة، أنا أحب الأشياء التي أتخيلها أكثر من الأشياء التي أراها» (الراوي، لاتا: ۲۶). واضح است که این شخصیت، به‌خاطر فضای ناآرام واقعیت به جهان تصاویر و ایماژها که قابل لمس نیستند، پناه می‌برد و به دوران یکی‌بودگی با مادر برمی‌گردد و به آن آرامش اولیه‌ای که از مادر گرفته است، میل دارد؛ بنابراین در ساحت خیالی سیر می‌کند.

شناخت اُبژه‌های دیگری کوچک و ارتباط با آن‌ها

یکی از اُبژه‌های دیگری کوچک، «نادیه» است که صمیمی‌ترین دوست «راوی» است و بیشتر وقت خود را با او می‌گذرانند. «راوی» پس از دورشدن از جسم مادر و عدم اتحاد و یکی‌بودگی با دیگری کوچک، در دنیای واقعیت، به‌دنبال آن حس امنیتی می‌رود که از آغوش مادر می‌گرفت و این حس را در درون افرادی می‌جوید که همان مهربانی مادر را برای او تداعی می‌کنند؛ نادیه یکی از این افراد است که در حیطه‌ی اُبژه‌های دیگری کوچک قرار می‌گیرد. حس آمیختگی «راوی» و اتحاد او با «نادیه» آن‌چنان زیاد است که وارد ذهن «نادیه» می‌شود و رؤیاهای او را می‌بیند و خود را از عالم واقعیت دور می‌کند. البته نویسنده در شیوه‌ی روایت خیالی، مبالغه‌کرده و آن‌را هم‌چون داستان‌های سوررنال وارد جهان حوادث عجیب و غیرقابل باور می‌کند و شکلی خیالی به داستانش می‌دهد: «حاولت كثيراً في حياتي أن أنسخ أحلامها الجميلة وألصقها في نومي، لكنني فشلت. اكتفيت بمراقبة هذه الأحلام» (الراوي، لاتا: ۱۵).

نیاز به تأیید مادر

این میل «راوی» به آرامش و پناه بردن به عالم رؤیا و دوری از جهان واقعیت، همان میل کودک به ساحت خیالی و یکی شدن با جسم مادر است. او که از این جهان پر از جنگ و خونریزی می‌ترسد، آرزو می‌کند که در دنیایی رؤیایی زندگی کند و در آرامش باشد؛ این آرامش بازتاب همان آغوش گرم مادر است که با بزرگ شدن کودک و ورود او به ساحت نمادین سرکوب شده و در ناخودآگاه او ذخیره گردیده است. واژه‌ی «العالم»، دلالتی است که مخاطب را به عمق لایه‌های شخصیتی «راوی» می‌برد و از امیال سرکوب شده‌ی او پرده بر می‌دارد. در اینجا واژه‌ی «العالم»، به جهان بیرونی و پیرامون «راوی» اشاره دارد که در تضاد با دنیای خیالی و فانتزی او قرار گرفته و تبدیل به مانع و دشمنی شده که «راوی» نتواند در این جهان، به آن یکی بودگی با جسم مادر دست یابد و به آرامش برسد و از فشار روانی خود بکاهد. با تعمق در فحوای سخنان «راوی» می‌توان متوجه شد که او نمی‌تواند با زبان و کلام، خواسته‌ی خود را به مادرش انتقال دهد و به صورت مستقیم از او درخواست کند که او را با خود به دوران گذشته و یکی بودگی جسمشان ببرد و نیازش را برآورده سازد، لذا مفهوم این جملات و معنایی اینکه «راوی» علاقه‌ای به ماندن در این جهان ندارد، برای مادر گنگ و نامفهوم است: «سمعنا أصوات القصف الشديدة وفكرت أنا أن أختفي من هذا العالم، نهضت أمشي في الظلام واقتربت من أمي: ماما؟ - نعم يا حبيبتي. - تعرفين ماذا أريد منك؟ ماذا تريدين؟ - أريد أن لا أكون موجودة في هذا العالم» (الراوي، لاتا: ۱۴).

این جملات، بیانگر این هستند که «راوی»، احساس تنهایی و رهاشدگی دارد و به خاطر اینکه نمی‌تواند تأیید مادرش را کسب کند، دچار اضطراب شدیدی شده، از جهان واقعیت گریخته و به دنیای زیبای خیال پناه برده و با تصاویر و ایماژهای مربوط به دوران یکی بودگی با جسم مادر، همزادپنداری کرده و به شکلی سراب‌گونه می‌خواهد درد خود را درمان کند، ولی روح او ارضا نمی‌شود.

خلط بین خود واقعی و خود خیالی

«راوی» با وجود اینکه به لحاظ سنی تقریباً از دوران کودکی و طفولیت عبور کرده، ولی هم‌چنان میل شدیدی به ساحت خیالی دارد و گمان می‌کند که هنوز تحت سیطره‌ی ایماژها و تصاویر است. چنین تصویری باعث می‌شود که او درک درستی از خود واقعی و خود خیالی‌اش نداشته باشد و میان این دو در حرکت و نوسان باشد. پرسش‌های وجودگرایانه‌ی «راوی» در این بخش، به خوبی این خلط خود واقعی با خود خیالی‌اش را نشان می‌دهد و سایه‌ی او در واقع فراتر از یک مقوله‌ی طبیعی

و مرئی در متن داستان ایفای نقش می‌کند: «شاهدتُ ظلي يتحركُ على الجدار ثم راح يكبر و يمتد على سقف الملجأ ويتلاشى، بقيت واقفة في مكاني أفكر في ظلي ... إلى أين ذهب في هذا الوقت؟! أين تختفي ظلالنا من هذه الحياة؟! هل أنا في الحقيقة ظل نفسي؟» (الراوي، لاتا: ۱۴). واژه‌ی «ظل» به عنوان روساخت مفهوم، نشانه و دلالتی است که در پس عبارات متن نهفته است و ترکیب آن با واژگان «الحياة» و «الحقیقة»، به مدلول و مفهوم اصلی متن یعنی تسلط ساحت خیالی بر شخصیت «راوی» اشاره دارد و نشان می‌دهد که سایه، جلوه‌ای از جهان تصاویر است. بنابراین او نمی‌تواند به خوبی ماهیت وجودی خود را میان دو جهان واقعیت و دنیای خیالی درونش تشخیص دهد و به شناختی دقیق از خود نائل آید. اینجاست که خود واقعی او با خود ساخته و پرداخته شده‌ی خیالش، با هم درمی‌آمیزند و چنین پرسش‌هایی برای او پیش می‌آید و او در سردرگمی و حیرت سیر می‌کند

ساحت نمادین

مرحله‌ی دوم «ساحت نمادین»^۸ است که بارزترین مشخصه‌ی آن، ماهیت زبانی آن است (Lacan, 2002: 4). در این مرحله، کودک زبان به سخن گفتن می‌گشاید و تکلم کودک فرآیندی است که با خودداری مادر از شیردادن همراه می‌شود. کودک از شیر بریده‌شدن را نمی‌تواند بپذیرد و این حالت، وابستگی و میل کودک به مادر را افزایش می‌دهد. تلاش برای رسیدن به شیر مادر، کودک را وارد مرحله‌ی نمادین می‌کند. زیرا زبان، فرآیندی کاملاً نمادین و دلالت‌مند است و کلمات، جایگزین اشیاء می‌شوند. برای کودک، در این مرحله، زبان حاکی از فرهنگ مسلط اجتماعی است و این تسلط اجتماعی بیش از همه با نام «پدر» به‌عنوان تداعی‌کننده‌ی قوانین برای کودک، عجین می‌شود (Bertens, 2001: 134). بنابراین کودک با زبان، وارد ساحت نمادین و قوانین اجتماعی می‌شود که میان او و مادر فاصله می‌اندازد. بارزترین مفهوم در ساحت نمادین «پدر» است که کودک آن را به‌نوعی رقیب خود در جلب توجه و محبت مادر می‌داند. فقدان‌ی که کودک در اواخر مرحله‌ی «ساحت خیالی»، به‌دلیل عدم توانایی رسیدن به استقلال در قبال مادر بدان دچار شده بود، در این مرحله با مواجه شدن کودک با الزامات ساحت نمادین و دور شدن از یگانگی روانی با مادر، گسترش می‌یابد؛ به‌گونه‌ای که در ساحت نمادین، جایگزین شدن الزامات اجتماعی به شکل «قانون پدر»^۹ به‌جای «میل مادر»، نوعی احساس فقدان شدید در کودک پدید می‌آورد (لچت، ۱۳۸۳: ۱۱۲). بر این اساس کودک از لحاظ روانی، در حال انتقال است و در ساحت نمادین با مانعی به نام پدر روبرو می‌شود که میان او و مادر فاصله می‌اندازد. وقتی کودک خود را در ساحت نمادین

می‌بیند و به هویت مستقل از مادر می‌رسد، مادر را در حکم «دیگری» درک می‌کند و کلمه‌ی مادر را جایگزین خود مادر می‌کند. از آنجایی که رابطه‌ی کودک با مادر در ساحت خیالی کاملاً شخصی است و در مقابل، رابطه‌ی کودک در ادامه‌ی زندگی با ساحت نمادین، رابطه‌ی اجتماعی و بینا فردی است، لاکان مادر را دیگری کوچک و جامعه و قوانین اجتماعی را «دیگری بزرگ» می‌نامد (ابراهیمی، ۱۳۹۰: ۹).

ساحت نظم و فرهنگ مسلط اجتماعی

ساحت نمادین، ساحت اشارات و حوزه‌ی کاربرد زبان است که جامعه یکی از کلیدواژگان این ساحت بوده و قانون نام پدر نیز با مفهوم آن گره خورده است. یکی از جلوه‌های قانون پدر، قوانین و رسوم اجتماعی است که از آن به عنوان دیگری بزرگ یاد می‌شود. انسان به حکم اجتماعی بودنش، باید برخی هنجارهای پذیرفته‌ی جامعه را قبول کند تا بتواند به رشد روانی دست یابد و به زندگی فردی و اجتماعی خود ادامه دهد. اولین نشانه‌ی ورود انسان به ساحت نمادین، یادگیری زبان است. از آنجا که روش تحلیل روان‌شناسی لاکان با زبان‌شناسی و به‌ویژه نشانه‌شناسی دوسوسور ارتباط قوی دارد، لذا نخست به معنای دال و مدلول و نشانه اشاره می‌شود؛ بر اساس یکی از واضح‌ترین تعریف‌ها «دال را به عنوان بیان آوایی واژگان یا تأثیر روانی یک صوت و مدلول را به عنوان مفهوم، مصداق یا محتوای نشانه‌ای آن صوت می‌شناسیم [و] نشانه را نیز عامل پیوند دهنده‌ی دال و مدلول می‌دانیم» (محسنی، ۱۳۸۶: ۸۶).

در داستان «ساعة بغداد»، «راوی» پس از دوران طفولیت با فرآیند یادگیری زبان، وارد ساحت نمادین می‌شود و یاد می‌گیرد که از طریق تکلم با جامعه‌ی پیرامونش ارتباط برقرار کند. اما شرایط محیطی و پافشاری او برای گریز از جهان واقعیت و میل به جهان تصاویر، روند اجتماعی شدن او را با وقفه و اختلال مواجه می‌کند. ورود شخص به ساحت نمادین دو نتیجه‌ی متناقض دارد؛ از یک سو به فرد توانایی مشارکت با دیگران برای برطرف کردن نیازهایش می‌دهد و از سوی دیگر، ارتباط او را با عالم کودکی و مرحله‌ی پیش‌زبانی قطع می‌کند و او را از یکی‌بودگی با مادر و تمنای اتحاد با جسم محارم دور می‌کند که باعث ایجاد اضطراب و فقدان می‌شود. ولی اگر شخص، نتواند به خوبی خود را با جهان رمز و اشارات وفق دهد و توانایی برقراری ارتباط مناسب با قوانین اجتماعی را نداشته باشد، از لحاظ فکری رشد نمی‌کند و به‌علت گرایش افراطی به ساحت خیالی و میل به احساسات فرازبانی، در همان عالم کودکی باقی می‌ماند و نمی‌تواند با محیط پیرامون خود و دیگری بزرگ ارتباط سالم و قوی داشته باشد. شخصیت اصلی این داستان نیز به علت غرق شدن در

ساحت خیالی و میل بازگشت به دوران کودکی، از لحاظ اجتماعی به خوبی رشد نمی‌کند و به شخصی خجالتی و پریشان تبدیل می‌شود که دنیای بیرونی برایش چالش برانگیز و حتی غیرقابل تحمل می‌شود؛ زیرا تعاملات در این دنیای واقعی به وسیله‌ی زبان و رمز و اشاره انجام می‌گیرد و این در تقابل با رویکرد زندگی روانی اوست که غرق در عالم تصاویر و ایماژها و احساسات غیرقابل بیان با زبان هستند. لذا در محیط دانشگاه، او شخصی خجالتی است که هراس شدیدی از برخورد با دیگران دارد و واقعیت برای او دردناک است و خود را تنها و به دور از حامی مهربان خود یعنی مادر می‌داند. این انتقال «راوی» از ساحت خیالی به ساحت نمادین، در واقع، انتقال از طبیعت (بی‌قانون و بی‌نظم) به فرهنگ (قانون‌مداری) است: «واصلت طریقی من دون أن ألتفت، من خجلی قررت ألا أذهب إلى قاعة الدرس، اتجهت بعيداً من أعین الطلاب، وجلست وحيدة علی مصطبة معزولة» (الراوی، لاتا: ۱۵۵).

قانون نام پدر و عقده اُدیپ

در برخی فرهنگ‌ها، رابطه‌ی پدر و دختر با محدودیت‌های خاصی مواجه است و همیشه فاصله‌ی خاصی میان پدر و دختر وجود دارد که این ممنوعیت و محدودیت، باعث ایجاد نوعی حس کشش دختر به سمت پدر و داشتن قدرت او می‌شود؛ وقتی دختر به این قدرت نمی‌رسد، دچار نوعی اختگی شده و احساس خنثی بودن می‌کند و این موضوع به یک عقده تبدیل می‌شود. «راوی» نیز در این داستان با فراگیری زبان، وارد ساحت نمادین می‌شود، با جهان بیرون ارتباط برقرار می‌کند و در این میان، با هنجارهای اجتماعی مواجه می‌شود که در تقابل با آن میل سرکش یکی بودگی با مادر هستند و این حس را سرکوب می‌کنند و او را برای یافتن هویت مستقل فردی برمی‌انگیزند. او که بر اساس آداب و سنت‌ها متوجه شده که باید نسبت به پدر با محدودیت بیشتری رفتار کند و بین خود و پدر مرز و فاصله‌ای قائل شود، از این قانون دلگیر می‌شود و از آنجا که آن را عامل جدایی او از مادر می‌داند، این رقابت‌جویی پدر را بر نمی‌تابد و خود را در دنیا تنها می‌بیند و این مسأله باعث می‌شود که فقدان در او شدت بیشتری یابد. وقتی در امتحانات پایانی موفق می‌شود، پدرش او را برای اولین بار می‌بوسد و این رفتار باعث می‌شود «راوی» دچار تناقض شود، زیرا تاکنون از چنین حسی برخوردار نشده بود و به خاطر هنجارهای اجتماعی و رسوم فرهنگی، چنین رفتار محبت‌آمیزی برای او ممنوع بوده و این برای او تبدیل به یک عقده شده بود. بنابراین، آرزو می‌کند که ای کاش بزرگ نمی‌شد تا تحت سیطره‌ی قوانین جامعه قرار نگیرد: «نهض أبي وقبلني، كانت هذه أول مرة يقبلني فيها أبي بمناسبة النجاح من دون أن يحلمني ببديه من الفرح، لقد أصبحت

کبیره ویداه نحیفتان. لماذا أبي؟ أنا لم أكبر بعد، حتى لو كبرت أريدك أن تحملني وتدور بي في الصلاة، أنا زعلت كثيراً منك، لكنني لم أقل كل ذلك حينها، كنت أخجل أن أقولها أمامك، لأنك تحسبني صرت كبيرة، بين يدك يا أبي أنا صغيرة حتى عندما أكون في الثلاثين من عمري، أنا دائماً صغيرة» (الراوي، لاتا: ۴۷).

برخورد با ایزه‌های دیگری بزرگ

سوژه (راوی) پس از خروج ناقص از اساحت خیالی، با محیط جدیدتری به نام جامعه روبرو می‌شود که قوانین خاصی بر آن حاکم است و شخص باید از آن‌ها پیروی کند. در این اساحت، دیگری بزرگ حرف اول را می‌زند که مجموعه‌ای از اقمار پیرامون هم، دیگری بزرگ را تشکیل می‌دهند. پدر یا قانون نام پدر، اولین جلوه از دیگری بزرگ است و هر جنس مذکری، یادآور دیگری بزرگ است. «نادیه»، دوست «راوی» و دختری هم‌سن اوست که فرآیند اجتماعی شدن و پذیرفتن هنجارهای اساحت نمادین در او زودتر اتفاق می‌افتد و از اساحت خیالی جدا می‌شود. در مقابل، «راوی»، به خاطر رؤیایپردازی و دوری از جهان واقعی، در فرآیند اجتماعی شدن با اختلال رو برو می‌شود و به خاطر فقدان جدادگی مادر، میل بازگشت به دوران کودکی در او رشد می‌کند و همچنان در تمنای رسیدن به یکی شدن با جسم مادر است. «نادیه» با «احمد» آشنا و رابطه‌ی عاشقانه‌ای میان آن‌ها شکل می‌گیرد و ذهن «نادیه» درگیر عشق «احمد» می‌شود که نماینده‌ای از دیگری بزرگ و اساحت نمادین است. این مسأله باعث می‌شود که دوستی «نادیه» و «راوی» وارد مرحله‌ی جدیدی شود و موجبات دلخوری «راوی» از «نادیه» ایجاد گردد؛ زیرا او با ارتباط صمیمی که با «نادیه» برقرار کرده، توانسته بود به صورت موقت اندکی از آن فقدان جدادگی از مادر را بکاهد، اما اکنون با مانع دیگری به نام «احمد» رو به رو است که حائلی بین او و «نادیه» شده و باعث شده که «نادیه» به او کمتر توجه کرده و «راوی» را از خودش دور کند. این مطلب باعث می‌شود که بار دیگر فقدان و میل به یکی شدن با جسم مادر در «راوی» شدت یابد و او را مضطرب سازد و بر گرایش‌های روان‌پریشانه‌ی او بیفزاید: «في الفسحة، وضعت يدي بيدها وتمشينا في الساحة، كانت ساهية عني، مشغولة تنظر في البعيد لقد احتل هذا الولد روحها وصار يزيحني بعيداً منها، إنه يشغل تفكيرها كله» (الراوي، لاتا: ۵۷).

ارتباط با ابژه‌های دیگری کوچک

سوژه در چرخه‌ی انتقالی میان ابژه‌های دیگری کوچک و بزرگ در حال گردش است. در داستان «ساعة بغداد»، سوژه (راوی)، بار دیگر در تقابل با ابژه‌ای از دیگری بزرگ یعنی «احمد» قرار گرفته و مانع بزرگی را بر سر راه خود برای بهره‌مندی از میل وحدت با مادر می‌بیند؛ و این‌گونه خلأ درونش گسترش می‌یابد، او را به افسردگی و روان‌نژندی می‌کشاند و او را از عالم واقعیت به سوی ساحت خیالی پرتاب می‌کند. «راوی» در ادامه، فقدان به‌وجود آمده در روحش را به‌تصویر می‌کشد و تمنای یکی‌شدن با مادر که برای مدت کوتاهی توانسته بود با دوستی عمیقی خود با «نادیه» برطرف کند، بار دیگر در او شدت می‌یابد. این فقدان، همچنان استمرار می‌یابد و او را به بازگشت به دنیای کودکی راغب می‌کند. «راوی» چنان خود را با «نادیه» یکی می‌پندارد و او را دوست دارد که گویی دو روح در یک جسم هستند و این دقیقاً بازتاب همان گمشده‌ی بزرگ یعنی میل به در آمیختن با جسم مادر است. در واقع «نادیه» یکی از ابژه‌های دیگری کوچک است که سوژه پس از جدایی از جسم مادر و روبروشدن با ساحت نمادین و هنجارهای اجتماعی و قانون پدر، به آن متوسل شده و با دوستی با آن، میل خود با یگانه‌شدن با مادر را به‌صورت گذرا ارضا کرده است: «ربما أصبح وجودي قريباً منها وجوداً باهتاً، فقدت خطواتها الانسجام القديم مع خطوتي، صارت مرّة تتقدمني، مرّة أخرى تتخلف عني، وعندما فقدنا انسجام خطواتنا كثرت عثراتنا في الطريق» (الراوي، لاتا: ۵۷).

«بیداء» دختر مهربانی است که مقصد بعدی «راوی» می‌باشد و از ابژه‌های دیگری کوچک به حساب می‌آید. سوژه (راوی) پس از ورود به دانشگاه و دوری از «نادیه»، شدیداً احساس تنهایی می‌کند و به‌دنبال کسی است که با پناه‌بردن به آغوش گرمش، احساس امنیت پیدا کند. «بیداء» که بسیار مهربان است، در برخورد اولیه با «راوی»، نیاز او به‌حمایت را درک نموده و همچون دوستی دلسوز به او کمک می‌کند تا به خودش بیاید. «راوی» نیز با دیدن رفتارهای محبت‌آمیز او، شیفته‌اش می‌شود و باز به‌صورت موقت و گذرا آن حس اتحاد و یکی‌بودگی با جسم مادر را در ذهن و روان خود بازنمایی می‌کند. این حالت به «راوی» احساس آرامش می‌دهد و او را از جهان خشن بیرونی به ساحت زیبای خیال، انتقال می‌دهد. چنین وابستگی به «بیداء»، بر خوف او از ساحت نمادین و فرهنگ مسلط جامعه می‌افزاید، فقدان شکل‌گرفته در روانش را بیشتر می‌کند و این چنین استقلال و اعتماد به نفس از او دور می‌شود: «بیداء هي الشيء الوحيد من محللتنا الذي جاء معي إلى هذا المكان، هي العلامة التي تأتيني من الماضي الآمن، بیداء في هذه الأيام كانت تعني بالنسبة إلى

تسع عشرة سنة هي سنوات حياتي كلها، كنت معها كمن تمسك بيد أمها وتدفع نحو مياه عميقة باردة...» (همان: ۱۴۶).

ترکیب «مياه عميقة باردة» دلالت صریحی است که در نگاه اول، مخاطب به عمق معنا و دلالت ضمنی نهفته در آن پی نمی‌برد. این عبارت تصویری صوتی از مفهوم نشانه است که به مدلول اصلی، یعنی حس آرامش ناشی از یکی‌بودگی با مادر اشاره می‌کند که این مهم با جسم و وجود «بیداء» بازنمایی می‌شود. در اینجا این سؤال پیش می‌آید که آیا ابژه‌های دیگری کوچک، جبرانی مناسب برای میل به مادر واقعی یا مادر نمادین هستند؟ باید گفت که ابژه‌های دیگری کوچک یعنی «نادیة» و «بیداء» نمی‌توانند به خوبی آن میل به مادر واقعی را در «راوی» جبران کنند و این عطش بیشتر و بیشتر می‌شود و او هم‌چنان در جستجوی تمتع از مادر واقعی است.

ساحت واقع

سومین مرحله در نظریه‌ی لاکان «ساحت واقع» است که با دو ساحت پیشین، تفاوت‌هایی دارد. نه تنها با امر خیالی، که با امر نمادین نیز تضاد دارد؛ از این نظر که در ساحت واقع، انسان با غیاب و فقدان روبرو نیست؛ زیرا هر آنچه با زبان سر و کار دارد، در ساحت نمادین قرار می‌گیرد و از ساحت واقع بیرون رانده می‌شود (Evans, 1997: 19). ساحت واقع مفهومی پیچیده است که دگرگونی‌های بسیاری در آن رخ داده و لاکان در تشریح آن وارد جزئیات نشده است. این مفهوم در آغاز، تنها معنایی مقابل خیال و تصور داشت، ولی لاکان به تدریج، میان ساحت واقع و واقعیت تمایز نهاد (Habib, 1993: 191). البته منظور لاکان از واقعی، واقعیت نیست؛ چون واقعیت از دیدگاه وی، ساختاری زبانی دارد و در برخورد با دیگری بزرگ به سوژه القا می‌شود. او بر این باور بود که ساحت واقع، دلالت‌ناپذیر است و وارد زبان و رابطه‌ی دال و مدلول نمی‌شود. بنابراین، هیچ‌گاه امکان دسترسی به آن وجود ندارد (Habib, 1988: 66). در نتیجه آغاز ساحت نمادین، همراه با قطع شدن ارتباط انسان با ساحت واقع است، ولی با این وجود ساحت واقع، خارج از ساحت نمادین، به وجود خود ادامه می‌دهد (کلرو، ۱۳۸۵: ۱۴۶). بر این پایه، «ساحت واقع» فضایی ما بین ساحت خیالی و نمادین است و شامل حالاتی می‌باشد که با زبان و مؤلفه‌های ساحت رمز و اشاره قابل بیان نیستند. در واقع در حالت پیش‌زبانی قرار دارند، بر زبان شخص جاری نمی‌شوند و فرد نمی‌تواند احساس خود نسبت به آن ارزش‌ها و نظام‌ها را به زبان آورد و تنها به صورت تک‌گویی درونی در ذهن خود آن‌را نشخوار می‌کند.

مرحله‌ی تمنا (در جستجوی گمشده)

«راوی» پیوسته در جستجوی گمشده‌ی خود؛ یعنی دوران خوش گذشته است که در آن آرامش بر همه جا حکم فرما بود و از جنگ، دلهره و ناامیدی خبری نبود. این آرامش تبدیل به آرمان بزرگ «راوی» شده و در واقعیت، با بی‌تابی به جستجوی آن می‌پردازد. تمنای رسیدن به این آرامش، تمام ذهن و روان وی را درگیر خود می‌سازد و هم‌چون انسانی رها شده در بیابانی بی‌نام و نشان، کورکورانه به دنبال مقصود خود پرسه می‌زند. «راوی» در طول داستان، از کشتی آرامش سخن می‌گوید که این کشتی، دالی است که ذهن خواننده را به مدلولی هدایت می‌کند که معنایی فراتر از مفهوم حسی کشتی دارد. این کشتی به گل نشسته، در واقع نمادی از سرزمین جنگ‌زده و بلا دیده‌ی «عراق» است که حرکت او، نوید رسیدن به آرامش را می‌دهد؛ آرامشی که گمشده‌ی «راوی» است: «فکرت مع نفسي: في يوم ما، عندما تتحرك هذه السفينة من مكانها وتنفث بخارها الأبيض في السماء، ستجأ محرقاتها العملاقة، ثم تدوي في أرجائها إشارة الانطلاق، ويصعد الجميع على متنها في رحلة طويلة نحو جزيرة الأمان. ستبتعد هذه السفينة وتبتعد وتبتعد حتى يتلاشى أثرها وراء ضباب كثيف من الضباب» (الراوي، لاتا: ۲۷).

مکانیسم جابجایی

ویژگی این مرحله، پربودگی از میل به یگانگی با مادر است و دیگر هم‌چون ساحت خیالی خلأ و فقدان وجود ندارد؛ بلکه این میل و احساسات هستند که وجود دارند و این تمنا در او شعله‌ور است، ولی برای مرتفع کردن آن‌ها از مکانیسم دفاعی-روانی جایگزینی و جابجایی کمک می‌گیرد. یعنی سوژه در کوششی بی‌پایان، آن میل را در افراد دیگری می‌جوید و به همین منوال از فردی به فردی دیگر انتقال می‌یابد؛ البته هیچ‌گاه به آن یگانگی اولیه نمی‌رسد. شخصیت اصلی این داستان نیز، با روبرو شدن با ساحت واقع خود و به‌خاطر پربودگی میل به یکی شدن با مادر، در جستجوی مداوم این میل است و از شخصی به شخص دیگری آن‌را می‌جوید. او پس از جدایی از جسم مادر، با افراد بسیاری ارتباط پیدا می‌کند و در وجود آن‌ها گمشده‌ی خود را می‌جوید. هرچند به صورت گذرا، عقده‌های روانی ناشی از این جدادگی را برطرف می‌کند، ولی این میل، او را در یک زنجیره‌ی بی‌انتهای خود می‌کشاند. صمیمی‌ترین دوست «راوی» و اولین شخصی که «راوی» میل گمشده‌ی خود را در آن می‌جوید، «نادیه» است که بسیار به او وابسته شده و با بودن در کنار او احساس امنیت روانی می‌کند. پس او باز از مکانیسم جابجایی استفاده می‌کند و تمنای یکی شدن با مادر را در «نادیه» جستجو می‌کند. ولی «نادیه» به حکم اجتماعی شدن و فرآیند رشد جنسی و

وارد شدن به ساحت نمادین، به یکی از اَبژه‌های دیگری بزرگ یعنی «احمد» متمایل شده و به‌نوعی از «راوی» و عالم کودکی فاصله گرفته و وارد دنیای انسان‌های بزرگسال شده است. این مسأله باعث افسردگی «راوی» می‌شود و او در قالب جریان سیال ذهن، به اندوه ناشی از دور شدن از «نادیه» اشاره می‌کند: «نادیه کبرت، لأنها تريد أن تكبر، حتى إنني صرت لا أعرفها، أخاف أن تذهب إلى عالم الكبار وتركيني» (الراوي، لاتا: ۱۸۰).

مرحله‌ی پیش‌زبانی، تک‌گویی درونی

پس از ورود سوژه به ساحت نمادین و فراگرفتن زبان، او با کلمات، معنای چیزهایی که در مرحله‌ی پیش‌زبانی قادر به گفتنشان نبود را بیان می‌کند، نیاز خود را مرتفع می‌سازد و این‌گونه تحت تسلط ارزش‌های اجتماعی و آداب و رسوم خاص ساحت رمز و اشاره قرار می‌گیرد. ولی مفاهیم، احساسات و واقعیت‌هایی در روان انسان وجود دارند که با زبان قابل بیان نیستند؛ زیرا با هنجارهای اجتماعی و قوانین و مقررات در تضاد و تقابل هستند، دلالت‌ناپذیر بوده و به‌نوعی گنگ و پیچیده هستند و منشأ آن‌ها همان میل به یگانگی با مادر است. این مطلب همان ساحت واقع یا ضایعه‌ی حیث واقع است که هرچند سوژه با ورود به ساحت نمادین ارتباطش با آن قطع می‌شود، ولی خارج از ساحت نمادین به روند خود در روان انسان ادامه می‌دهد که البته بسیار دست‌نیافتنی است؛ موارد بسیار استثنایی ممکن است وجود داشته باشد که بتوانند این ضایعه‌ی حیث واقع را درک کنند. «راوی» نیز در این رمان، یکی از آن شخصیت‌های روان‌پریشی است که به‌خاطر گریز از ساحت نمادین و ترس از دیگری بزرگ و قوانین اجتماعی، ساحت واقع خود را درک می‌کند. او احساساتی که در ذهن و روانش سیلان می‌یابند، ولی زبان قابلیت بیان آن‌ها را ندارد را درک می‌کند و در قالب جریان سیال ذهن این واقعیت‌هایی که با ساحت نمادین در تضاد کامل هستند و در مرحله‌ی پیش‌زبانی قرار دارند را به‌تصویر می‌کشد. او در قالب تک‌گویی‌هایی درونی و در گفتگویی کاملاً محرمانه و سری با خودش، به این واقعیت‌های تکان‌دهنده اشاره می‌کند؛ واقعیت‌هایی که زبان قاصر از بیان آن‌ها و دیگران نیز از درک فحوای آن‌ها عاجزند؛ زیرا آن‌ها تحت سیطره‌ی زبان و ساحت رمز و اشاره هستند: «وَأنا أيضاً، شاهدت أشياء غريبة لكنني لا أستطيع أن أقولها، لأنّ الناس لا يصدقوننا عندما نقول لهم أشياء لا تدخل عقولهم، وأنا أستغرب لماذا هم يصدقون عقولهم الصغير ولا يصدقوننا، عندما لا يريد أن يصدقك الناس فلا تقل لهم الأشياء التي تعرفها» (الراوي، لاتا: ۹۰).

نتیجه

با بررسی روان‌کاوانه‌ی شخصیت اصلی رمان «ساعة بغداد» بر اساس نظریه‌ی ساحت‌های روانی ژاک لاکان نتایج ذیل حاصل شد:

۱- شکل‌گیری شخصیت «راوی» از دوران کودکی و از زمان جنگ خلیج فارس در سال ۱۹۹۰ تا حمله‌ی آمریکا و انگلیس در سال ۲۰۰۳ مانند ساحت‌های روانی نظریه‌ی لاکان است که در سه ساحت خیالی، نمادین و واقع نمود می‌یابد. این شخصیت به‌علت شرایط جنگی از جهان واقعی به عالم رؤیاها پناه می‌برد و به‌علت افراط در میل به ساحت خیالی، گرایش روان‌پیشانه در رفتارهایش بروز می‌یابد.

۲- آغاز ساحت نمادین و فراگیری زبان و پذیرفتن هنجارهای اجتماعی و قانون پدر باعث می‌شود که شخصیت «راوی» دچار فقدان و خلأ شود و او برای جبران این خلأ به ساحت خیالی متمایل گردد. او دچار ضایعه‌ی حیث واقع می‌شود و احساساتی غیرقابل بیان به‌وسیله‌ی زبان در ذهن و روان او جریان می‌یابند که تنها در همان مرحله‌ی پیش‌زبانی باقی می‌مانند و بر زبان او جاری نمی‌شوند. «راوی» این حالات و احساسات مبهم را از طریق جریان سیال ذهن و تک‌گویی‌های درونی‌اش ترسیم می‌کند.

۳- «راوی» یا همان شخصیت اصلی داستان، با ورود به ساحت نمادین و یادگیری زبان، با دیگری بزرگ (پدر) و دیگر اُبژه‌های آن یعنی «احمد» (نامزد نادیه) و «فاروق» معشوقه‌ی خود آشنا می‌شود که کاملاً در تضاد با دیگری کوچک قرار دارد؛ از این‌رو آن‌ها را عامل جدایی خود از دیگری کوچک می‌داند که باعث می‌شوند او نتواند به آن احساس امنیتی که از یکی‌بودگی با مادر در ساحت خیالی به دست آورده، برسد. بنابراین دیگری بزرگ و اُبژه‌های مربوط به آن تبدیل به حائلی میان «راوی» و دیگری کوچک می‌شوند و این مسأله اضطراب و فشار روانی بسیاری برای او پدید می‌آورد؛ در نتیجه تبدیل به شخصیتی خجالتی، افسرده و وابسته به دیگران می‌شود که خود را در این دنیا تنها و رها شده می‌داند.

پی‌نوشت‌ها

1. Sigmund Freud
2. Jacques Lacan
3. Ferdinand de Saussure
4. Georg Wilhelm Friedrich Hegel
5. Sens
6. The imaginary order
7. The Mirror stage

8. The symbolic order
9. The low of father

منابع و مأخذ

- ابراهیمی، سید رضا (۱۳۹۰)، «خوانش شعر «ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد» فروغ فرخزاد از دیدگاه تحلیل روان‌کاوی ژاک لاکان»، فصلنامه زبان و ادب فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی سنندج، دوره ۳، شماره ۹: ۱-۲۴.
- پین، مایکل (۱۳۸۰)، لکان، دریدا، کریستوا، ترجمه‌ی پیام یزدانجو، تهران: مرکز.
- حسینی، لیلا، فاطمه مدرسی و بهمن نزهت، (۱۳۹۷)، «قرائتی لکانی از غزل «ماه و پلنگ» حسین منزوی»، ادبیات پارسی معاصر، سال ۸، شماره ۲: ۶۳-۷۸.
- الراوی، شهد (د.ت)، ساعه بغداد، دار الحکمة لندن- دار بابل بغداد.
- فرضی، سارا و سیدمهدی زرقانی (۱۳۸۸)، «تحلیل انقلاب روحی سنایی براساس نظریه‌ی ژاک لکان»، جستارهای ادبی، سال ۴۲، شماره ۱۶۶: ۸۷-۱۰۹.
- کلرو، ژ (۱۳۸۵)، واژگان لکان، ترجمه کرامت موللی، تهران: نی.
- لچت، جان (۱۳۸۳)، پنجاه متفکر بزرگ معاصر، ترجمه محسن کریمی، تهران: خجسته.
- محسنی، محمدرضا (۱۳۸۶)، «ژاک لکان، زبان و ناخودآگاه»، پژوهش زبان‌های خارجی، شماره ۳۸: ۸۵-۹۸.
- مکاریک، ایرناریما (۱۳۸۳)، دانشنامه نظریه‌های ادبی معاصر، ترجمه: مهران مهاجر و محمد نبوی، چاپ دوم، تهران: آگه.
- هومر، شون (۱۳۹۴)، ژاک لکان، ترجمه‌ی محمدعلی جعفری و سید محمد ابراهیم طاهایی، تهران: ققنوس.
- Bertens hans (2001). **Literary theories, the basics**. New York, routledge.
- Eaglton, terry (1997), **literary theory**, an interoduction routledge-
- Evans, D. (1997). **An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis**. London & New York: Routledge
- Lacan, J.(1968). **The Language Of The Selfe**, Trans. Anthony Wilden, New York Johns Hopkins University Press
- _____.(2002). **Ecrits: A Selection**, trans. Bruce Fink. New York: W.W. Norton Company.-
- lane, Richard j.(2006), **fifty key litetary theorists**, London routledge
- Habib, R (1993). **The Seminar of Jacques Lacan, Book III : The Psychoses (1955-56)**. Trans & Notes: R. Grigg. London: Routledge .
- _____ . (1988). **The Seminar of Jacques Lacan Book II: The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis 1954-1955**, Translated by S. Tomaselli. Cambridge University
- Wright, Elizabeth (1998), **Psychoanalytic Criticism: A Reappraisal**, 2nd ed., Cambridge: Polity Press.

التحليل النفسي للشخصية الرئيسية في رواية ساعة بغداد بناءً على نظرية العوالم النفسية لجاك لاكان

عبدالأحد غيبي^١
مهين حاجي زاده^٢
بهمن آقازاده^٣
وحيد خيري^٤

المُلخَص

شهد الراوي كاتبة عراقية شابة حصلت على شهرة بالغة بواسطة روايته الطويلة الأولى "ساعة بغداد" حيث تمّ ترشيحها لجائزة بوكر العالمية للرواية العربية وجذبت انتباه النقاد. أعطت الرواية هذه الرواية أساساً نفسياً باستخدام منهج سردي جديد مميّز والاهتمام بالقضايا الشخصية والبنية النفسية للشخصيات في القصة. تحاول الدراسة الحالية التحليل النفسي للشخصية الرئيسية لهذه الرواية بناءً على نظرية جاك لاكان الثلاثية معتمدة على المنهج التوصيفي التحليلي وتظهر انعكاساً لثلاثة مجالات خيالية ورمزية وحقيقية في حياتها الشخصية والاجتماعية. وفقاً لنتائج البحث فإن الشخصية الرئيسية للقصة تهرب من الواقع اليومي بسبب الظروف غير المواتية والحرب في العراق وتغرق في العالم الخيالي، ورغبة منها في تحقيق الوحدة مع جسد الأم تلجأ إلى عالم الطفولة والأحلام وتتعد تدريجياً من المجال الرمزي وعالم القواعد الاجتماعية وتصيب بإصابة الحث ويفقد تواصله مع الحياة الحقيقية، ونتيجة لذلك تصبح مخلوقة منعزلة ومكتنبة.

الكلمات الدلالية: التحليل النفسي، جاك لاكان، نظرية العوالم النفسية، شهد الراوي، ساعة بغداد.

١- الأستاذ في قسم اللغة العربية وآدابها بجامعة الشهيد مدني بأذربيجان

٢- الأستاذة في قسم اللغة العربية وآدابها بجامعة الشهيد مدني بأذربيجان

٣- طالب الدكتوراه في قسم اللغة العربية وآدابها بجامعة الشهيد مدني بأذربيجان

٤- طالب الدكتوراه في قسم اللغة العربية وآدابها بجامعة الشهيد مدني بأذربيجان